

NAZNACZENI PIECZĘCIĄ, DUCHEM ŚWIĘTYM (EF 1,13; 4,30) – ZARYS PNEUMATOLOGII LISTU ŚW. PAWŁA DO EFEZJAN

Paweł Sobol*
UKSW Warszawa

Wprowadzenie

Paweł przeszedł okolice wyżej położone, przybył do Efezu i znalazł jakichś uczniów. Zapytał ich: „Czy otrzymaliście Ducha Świętego, gdy przyjęliście wiarę?” A oni do niego: „Nawet nie słyszeliśmy, że istnieje Duch Święty”. „Jaki więc chrzest przyjęliście?” – zapytał. A oni odpowiedzieli: „Chrzest Janowy”. „Jan udzielał chrztu nawrócenia, przemawiając do ludu, aby uwierzyli w Tego, który za nim idzie, to jest Jezusa” – powiedział Paweł. Gdy to usłyszeli, przyjęli chrzest w imię Pana Jezusa. A kiedy Paweł włożył na nich ręce, Duch Święty zstąpił na nich. Mówili też językami i prorokowali. Wszystkich ich było około dwunastu mężczyzn (Dz 19, 1b–7)¹.

Powiązanie Ducha (Πνεῦμα) i Jego działania ze św. Pawłem Apostołem i miejscem, jakim jest Efez² po lekturze powyższego fragmentu z Dziejów Apostolskich staje się dla czytającego czymś oczywistym. Warto się więc zastanowić,

* Ks. mgr lic. Paweł Sobol – prezbiter archidiecezji przemyskiej. Student teologii biblijnej niestacjonarnych studiów doktoranckich na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zainteresowania badawcze: pneumatologia, Dzieje Apostolskie, pisma św. Pawła. E-mail: sobolxp@gmail.com.

¹ Cytaty z Pisma świętego: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, wyd. 5, Poznań 2012.

² „Efez leżał na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej (dzisiejsza Turcja) u ujścia rzeki Kaystros. Wraz z Rzymem, Aleksandrią i Antiochią Syryjską to tętniące życiem nadmorskie miasto zaliczało się do największych w Cesarstwie Rzymskim. Św. Paweł Apostoł aż trzy lata swej posługi

czy takie samo odczucie w umyśle czytelnika pozostawia lektura Listu do Efezjan, którego autorstwo tradycja przypisuje św. Pawłowi³.

Jak zauważa Ks. J. Homerski, „ (...) temat Ducha Świętego w listach św. Pawła jest mocno zakorzeniony. I choć nie stanowi on zagadnienia kluczowego, to jednak jest bardzo ściśle powiązany z pasterską misją Apostoła Narodów i dogłębnie ją przenika”⁴. Celem niniejszego opracowania jest ukazanie owego rysu pneumatologicznego Listu do Efezjan. Analiza treści listu pozwoli nam dostrzec, jak przez św. Pawła jest przedstawiana Trzecia Osoba Boska i Jej wpływ na życie Kościoła i człowieka.

1. Użycie terminu „πνεῦμα – pneuma” w treści listu

Termin πνεῦμα występuje 379 razy w Nowym Testamencie, w *Corpus Paulinum* ponad 140 razy⁵, zaś w odniesieniu do Ducha Bożego pojawia się od 112 do 115 razy (w zależności od egzegezy niektórych fragmentów)⁶. W omawianym Liście do Efezjan termin ten występuje 14 razy w następującym użyciu.

1.1 Termin *pneuma* odnoszący się do Ducha Bożego

- a) jako przydawkowe określenie Ducha: **(1)** przydawka dopełniaczowa: *Duch Boga* (πνεῦμα τοῦ Θεοῦ) – Ef 4,30; *Duch mądrości* (πνεῦμα σοφίας) – Ef 1,17; *Duch objawienia* – (πνεῦμα ἀποκαλύψεως) – Ef 1,17 **(2)** określenie przymiotnikowe: *Duch Święty* (πνεῦμα ἁγίων) – Ef 1,13; 4,30; **(3)** określenie zaimkowe: *Duch Jego, tzn. Duch Boga (Ojca)* (πνεύματος αὐτοῦ) – Ef 3,16; **(4)** określenie liczbowe: *jeden Duch* (ἓν πνεῦμα) – Ef 2,18;
- b) jako określenia uwarunkowane formą przypadka: **(1)** Nom. jako podmiot – *Duch jest jeden* (πνεῦμα ἐστὶν ἓν) – Ef 4, 4; **(2)** Gen. originis (pocho-

poświęcił temu najważniejszemu ośrodkowi Azji” – C.E. Arnold, *Efez*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G.F. Hawthorne, R.P. Martin, D.G. Reid, red. wyd. pol. K. Bardski, Warszawa 2010, s. 182.

³ Rzetelne badanie nad tradycją autorstwa św. Pawła przedstawia H.W. Hoehner, *Ephesians*, Grand Rapids 2002, s. 6–20.

⁴ J. Homerski, *Duch Święty w listach Pawłowych*, w: *Duch, który jednoczy*, red. M. Marczewski, Lublin 1998, s. 59.

⁵ Por. B. Skrzyż, *Duch Święty a Królestwo Boże w Ujęciu Św. Pawła*, w: *Duch i Oblubienica Mówią: „Przyjdź!”*. *Księga Pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Jankowskiego OSB w 85. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 394.

⁶ T. Paige, *Duch Święty*, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 159.

dzący od) – *jedność Ducha* (ένότητα τοῦ πνεύματος) – Ef 4,3; *miecz Ducha* (τὴν μάχαιραν τοῦ πνεύματος) – Ef 6, 17; **(3)** Gen. zależny od przyimka – *stawać się mocnym za sprawą Ducha* (κραταιωθῆναι διὰ τοῦ πνεύματος) – Ef 3,16; **(3)** Dat. instrumentalis – *być opieczętowany Duchem* (ἐσφραγίσθητε τῷ πνεύματι) – Ef 1,13; **(4)** Dat. zależny od przyimka – *być objawionym w Duchu* (ἀπεκαλύφθη ἐν πνεύματι) – Ef 3,5; *w jednym Duchu mieć dostęp do Ojca* (ἔχομεν τὴν προσαγωγὴν ἐν ἐνὶ πνεύματι πρὸς τὸν Πατέρα) – Ef 2,18; *być napełnianym, dawać się napełniać w Duchu* (πληροῦσθε ἐν πνεύματι) – Ef 5,18; *modlić się w Duchu* (προσεύχεσθαι ἐν πνεύματι) – Ef 6,18; *być wznoszonym we wspólnym budowaniu na mieszkanie Boga w Duchu* (συνοικοδομεῖσθε εἰς κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ ἐν πνεύματι) – Ef 2,22; **(5)** Acc. jako dopełnienie bliższe po *dawać Ducha* (δῶν ὑμῖν πνεῦμα) – Ef 1,17; *zasmucać* (λυπεῖν) *Ducha* – Ef 4,30.

2.2. Pozostałe znaczenia omawianego terminu

- a) jako określenie istoty bez ciała, ducha – złego ducha „duch który działa teraz w synach buntu” – Ef 2,2;
- b) jako element konstytutywny osobowości człowieka, o usposobieniu, o stanie myśli, ducha – „odnawiać się duchem w waszym myśleniu” – Ef 4,23⁷.

2. Duch, który zamieszkuje, jednoczy i buduje Kościół

Ze wszystkich dzieł Pawła to właśnie List do Efezjan jest pismem, które wykazuje największe zainteresowanie Kościołem powszechnym⁸. Eklezjologia zajmuje w nim nadrzędne miejsce, ale ma również charakter pneumatyczny⁹. W ujęciu św. Pawła Duch Święty jest gwarantem jedności Kościoła¹⁰.

⁷ Powyższa analiza została dokonana na podstawie: R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 2006, s. 502–506.

⁸ Por. M.Y. MacDonald, *List do Efezjan*, w: *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. W.R. Farmer, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 1515.

⁹ Por. H. Langkammer, *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995, s. 105.

¹⁰ Por. Tamże; J. Homerski, *Duch Święty w listach Pawłowych...*, s. 67; „Jedność ta jest nie tylko psychologiczno-moralna. Tak widzą ją oczywiście adresaci, ale jej tajemnicza przyczyna jest głębsza: jest nią *Duch* – Pan i Ożywiciel Ciała Chrystusowego, jakim jest Kościół” – K. Romaniuk,

Usiłujcie zachować **jedność Ducha** dzięki więzi, jaką jest pokój. Jedno jest Ciało i **jeden Duch**, bo też zostaliście wezwani do jednej nadziei, jaką daje wasze powołanie. Jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest. Jeden jest Bóg i Ojciec wszystkich, który [jest i działa] ponad wszystkimi, przez wszystkich i we wszystkich (Ef 4,3–6).

Aby uwydatnić rolę, jaką odgrywa Duch Święty w prawdzie o jedności Kościoła, Apostoł posłużył się pięknymi obrazowymi przenośniami: świątyni (ναός), **mieszkania** (κατοικητήριον), **budowli** (οικοδομή), jaką dzięki Duchowi Świętemu stanowią chrześcijanie¹¹, którzy przez sakrament chrztu zostali wszczępieni w Kościół, którego „kamieniem węgielnym jest sam Chrystus Jezus” (Ef 2,20).

A więc nie jesteście już obcymi i przychodniami, ale jesteście współobywatelami świętych i domownikami Boga – zbudowani na fundamencie apostołów i proroków, gdzie głowicą węgla jest sam Chrystus Jezus. W Nim zespalana cała **budowla** roślinna na świętą w Panu świątynię, w Nim i wy także wznosicie się we wspólnym budowaniu, by stanowić **mieszkanie** Boga przez Ducha (Ef 2, 19–22).

Komentując naukę św. Pawła o Trzeciej Osobie Boskiej, ojciec A. Jankowski rozróżnia dwa rodzaje świątyni: *makronaos* (= wielka świątynia) – całe Ciało eklezjalne Chrystusa oraz *mikronaos* (= mała świątynia) – każdy z członków Ciała eklezjalnego. Po analizie tekstów: 1 Kor 3,16; 6,19; 2 Kor 6,16; **Ef 2,19–22** zauważa, że fragment pochodzący z Listu do Efezjan zestawia w sobie oba znaczenia „świątyni” i dodaje, iż tak pojęta na dwóch płaszczyznach świątynia Boża jest polem działania Ducha Świętego¹².

Warto zwrócić uwagę, że w Ef 2, 19–22 występują trzy Osoby Boskie w ich relacji do Kościoła: Bóg Ojciec mieszka za sprawą Ducha Świętego w duchowej

A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 2, Poznań–Kraków 1999, s. 260.

¹¹ „W Listach Pawła słowo *naos* występuje sześć razy (1 Kor 3,16–17; 6,19; 2 Kor 6,16; Ef 2,21; 2 Tes 2,4) (...) A kiedy Paweł pisze o ohydny postępkę »człowieka grzechu«, który zasiądzie na Bożym miejscu w świątyni, posługuje się słowem *naos* – które oznacza miejsce, w którym przebywa Boża obecność (2 Tes 2,4). We wszystkich pozostałych tekstach apostoła Pawła *naos* użyte jest w sensie metaforycznym – w odniesieniu do zamieszkania boskiego Ducha we wnętrzu człowieka. W jednym przypadku obraz świątyni został użyty w odniesieniu do ciała chrześcijanina (1 Kor 6,19); w pozostałych tekstach świątynia odnosi się do Ciała Chrystusa, Kościoła (1 Kor 3,16–17; 2 Kor 6,16; Ef 2,21) (...) Szereg słów wywodzących się z terminu *oikos* („dom”) w Ef 2,19–22 (*paroikoi*, *oikeioi*, *epoikodomēthentes*, *oikodomē*, *synoikodomēsthē*, *katoiketērion*) sugeruje, że metafora »budowli« była blisko związana z metaforą »świątyni« – P.W. Comfort, Świątynia, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 831–832.

¹² Por. A. Jankowski, *Zarys pneumatologii Nowego Testamentu*, Kraków 1982, s. 72–73.

świętyni zespalanej przez Syna¹³. Jan Paweł II, komentując ten sam fragment omawianego listu, stwierdza, że „Istnieje podobieństwo między komunią jedności Kościoła a komunią trynitarną”¹⁴. Według apostoła Pawła Duch Święty to Osoba, dziełem której jest komunია człowieka – i Kościoła – z Bogiem¹⁵.

bo przez Niego [= Chrystusa] jedni i drudzy [= Żydzi i poganie] **w jednym Duchu** mamy przystęp do Ojca (Ef 2,18).

Ta wypowiedź św. Pawła jest szczególnie godna uwagi, ponieważ występują w niej dwa stwierdzenia, a mianowicie, że Duch Święty jest tym, dzięki któremu mamy przystęp do Ojca oraz przystęp do Ojca przez Jezusa Chrystusa, Syna Bożego („przez Niego”) w jednym Duchu. Możemy wywnioskować, że autor Listu do Efezjan chce ukazać istniejącą ścisłą więź między Ojcem i Duchem Świętym oraz prawdę o ścisłej łączności między Jezusem Chrystusem i Duchem Świętym. Przystęp do Ojca jest wynikiem relacji jednoczącej Ojca i Syna. Duch Święty zaś jest tym, który uświadamia, jakie owoce przynosi dla człowieka owa łączność między Bogiem Ojcem i Synem Bożym¹⁶. Pojednania z Bogiem Żydów i pogan „w jednym ciele” dokonał Chrystus przez krzyż (Ef 2,16), ale przystęp do Ojca mamy w jednym Duchu (Ef 2,18). Znaczy to, że pojednawcze dzieło Chrystusa realizuje się przez Ducha Świętego¹⁷.

W kontekście eklezjalnym, jak również w kontekście wspomnianych więzi Jezusa Chrystusa z Duchem Świętym, odpowiednie wydaje się pochylenie w tym miejscu nad poniższym fragmentem omawianego przez nas pisma Pawłowego:

Nie była ona [tajemnica Chrystusa] oznajmiona synom ludzkim w poprzednich pokoleniach, tak jak teraz została **objawiona przez Ducha** świętym Jego apostołom i prorokom, to znaczy, że poganie już są współdziedzicami i współczłonkami Ciała, i współuczestnikami obietnicy w Chrystusie Jezusie przez Ewangelię (Ef 3, 5–6).

¹³ Por. K. Romaniuk, A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny...*, s. 256.

¹⁴ Por. Jan Paweł II, *Duch Święty źródłem jedności Kościoła* (5.12.1990), w: *Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Duch Święty*, Kraków–Ząbki 1999, s. 238.

¹⁵ Por. Jan Paweł II, *Działanie Ducha Świętego w nauczaniu świętego Pawła (I)* (3.10.1990), w: *Katechezy Ojca Świętego...*, s. 201.

¹⁶ Por. J. Homerski, *Duch Święty w listach Pawłowych...*, s. 63.

¹⁷ Por. J. Stępień, *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979, s. 382.

Z łatwością możemy zauważyć kolejny aspekt działania Trzeciej Osoby Boskiej – Duch Święty zostaje przedstawiony jako ten, który objawia tajemnicę Chrystusa¹⁸, przez co przymnaża Ciało Chrystusowemu (Kościołowi) nowych członków. T. Paige stwierdza, że jest to jeden z fragmentów *Corpus Paulinum*, w którym św. Paweł personifikuje Ducha, ma on na myśli konkretne działanie: Duch „objawia” tajemnicę. Z podobnym przykładem personifikacji Ducha spotykamy się w innym miejscu Listu do Efezjan, czytając, że Duch może być „zasmucony” (4,30)¹⁹.

Autor omawianego listu opisuje Efezjanom treść modlitw, które za nich zanosi:

[Proszę w nich], aby Bóg Pana naszego, Jezusa Chrystusa, Ojciec chwały, dał wam **ducha mądrości i objawienia** w głębszym poznaniu Jego samego (Ef 1,17).

Warto tu zauważyć, że niektóre źródła żydowskie nazywają Ducha Bożego „Duchem mądrości” (podkreśla to szczególnie Stary Testament, np. Wj 28,3; 31,3; 35,31; Iz 11,2; por. Pwt 34,9)²⁰. Jest to zatem kolejny fragment, który ukazuje działanie Ducha, który ze swej istoty, poprzez swoje dary mądrości i objawienia²¹ daje wiernym „przystęp do Ojca” (Ef 2, 18) – „głębsze poznanie Jego Samego” (Ef 1,17).

¹⁸ „Ef 1,9; 3,3.4.9; 5,32; 6,19. List do Efezjan nazywany jest »listem tajemnicy«. Paweł używa w nim tego słowa sześciokrotnie, a w Ef 3, 2–11, w kontekście swej roli szafarza, przedstawia pełniejszy w Nowym Testamencie wykład tego pojęcia. Wiele kluczowych terminów teologicznych w Liście do Efezjan związanych jest z »tajemnicą«. W Ef 1,9 *mysterion* odnosi się do Bożego planu zjednoczenia w Chrystusie tego, co w Niebiosach i tego co na ziemi (Ef 1, 22–23), a wiąże się to z poddaniem wszystkiego, zwłaszcza wrogich «mocy», pod Jego panowanie. [...] Sednem tajemnicy, którą dane było Pawłowi poznać w drodze do Damaszku, jest Chrystus (Ef 3,4), gdyż w Nim w pełni objawia się niewidzialny Bóg. Jako szafarz tajemnicy Paweł wie, że przeznaczeniem pogan jest być współdziedzicami, członkami tego samego Ciała i współuczestnikami tych samych obietnic wraz z Izraelem (Ef 3,6). W pojednaniu Żydów i pogan w jednym Ciele staje się jawna wieloraka w przejawach mądrość Boga. Samo istnienie Kościoła świadczy o »udzieleniu tajemnicy«, z czego dalej wynika pokonanie i ostateczne obalenie wspomnianych mocy. W Ef 5, 32 »tajemnica« odnosi się do związku Chrystusa z Kościołem, którego znaczenie (być może jak w Rdz 2,24) jest ukryte. (...) Chrystus jest punktem wyjścia dla prawdziwego zrozumienia »tajemnicy« w tym Liście, jak i gdzie indziej u Pawła. Nie ma kilku »tajemnic« o ograniczonych zastosowaniach; istnieje jedna, najwyższa »tajemnica« odnosząca się do kilku spraw (Caragounis)» – P.T. O'Brien, *Tajemnica*, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 842.

¹⁹ Por. T. Paige, *Duch Święty*, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 160.

²⁰ C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*, red. wyd. pol. K. Bardski, W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 418.

²¹ W przypisie Biblii Tysiąclecia (wyd. 5), znajdujemy następujące wytłumaczenie: „Są to charyzmaty: 1 Kor 12,8; 14,6.26.”. Rodzi się więc pytanie: czy możemy tu mówić o Duchu mądrości i objawienia (Πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως) jako Duchu Świętym – Dawcy daru, czy powinniśmy się, w naszej interpretacji, skupić na samych darach mądrości i objawienia. Pomocne

3. Działanie Ducha Świętego w człowieku

W tej części niniejszego opracowania spróbujemy zagłębić się we wcześniej już wspomnianą prawdę o człowieku, który w ujęciu Pawłowym „stanowi **mieszkanie Boga przez Ducha**” (Ef 2,22), może się Nim nieustannie „napęlniać” (Ef 5,18), jest Nim „opieczętowany na dzień odkupienia” (Ef 1,13–14; 4,30) oraz może walczyć „mieczem Ducha” (Ef 6,17) i modlić się w Duchu (Ef 6,18a).

3.1. Duch mieszka w człowieku i go napęlnia

Najbardziej podstawowym i genetycznie pierwszym działaniem Ducha w jednostkach u św. Pawła jest **zamieszkiwanie** (Rz 8,9; 1Kor 3,16), idee tę odnajdujemy w Ef 2,22. Jest to swoista immanencja – fakt zapowiedziany przez proroków, z tym jednak uzupełnieniem, że jest to immanencja sakralna i uświęcająca²². Autor Listu do Efezjan podkreśla również fakt *napęlniania*²³ się Duchem przez chrześcijan:

A nie upijajcie się winem, bo to jest [przyczyną] rozwiązłości, ale **napęlniajcie się Duchem**, przemawiając do siebie wzajemnie w psalmach i hymnach, i pieśniach **pełnych ducha**, śpiewając i wysławiając Pana w waszych sercach (Ef 5,18–19).

tutaj wydaje się przytoczenie pewnego spostrzeżenia, którym dzieli się Joseph A. Fitzmyer: „Commentators on Paul at times tried to distinguish between the „Holy Spirit” (*pneuma* with capital P) and the „effects” of the indwelling Spirit (with a small p) (...) Should not one at times prefer one meaning to the other? Thus Paul might be providing the basis for the later theological distinction between the created gift (grace) and the uncreated gift (Spirit). But this distinction is not really Paul’s; the Spirit for him is God’s gift of his creative, prophetic, or renovative presence to human beings or the world, and it is better left in this undetermined state” – tenże, *Pauline theology*, w: *The New Jerome Biblical Commentary*, red. R.E. Brown i in., Geoffrey Chapman 1997, s. 1396.

²² Por. A. Jankowski, *Zarys pneumatologii...*, s. 78.

²³ „Fakt przyjmowania Ducha przez chrześcijan często określane jest przez Pawła jako »napęlnienie« lub »wylanie Ducha (na kogoś)«. Na tej podstawie niektórzy uczeni wysnuli wniosek, że Apostoł i inni pierwsi chrześcijanie postrzegali Ducha jako płyn, który fizycznie »wypełnia« osobę wierzącą (np. Hunter, 92). Trzeba jednak pamiętać, że określenie »wypełnić« odnosi się do jednego z wielu różnych obrazów stosowanych przez Pawła w nawiązaniu do Ducha, i że Apostoł stosuje je tylko trzy razy (1 Kor 12,13; Ef 5,18; Tt 3,4–5). Paweł używa tych określeń prawdopodobnie dlatego, że – po pierwsze – nawiązują do Septuaginty, a po drugie – stanowią doskonałą metaforę (por. Jl 3,1–2, »wyleję Ducha«, do czego odnosi się Dz 2,33 oraz Mi 3,8, »Ja zaś zaprawdę pełen jestem mocy Ducha Pańskiego«).” – T. Paige, *Duch Święty*, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 161. Warto również zobaczyć: A.J. Köstenberger, *What does it mean to be filled with the Spirit? A biblical investigation*, „The Journal of the Evangelical Theological Society” 40 (1997) nr 2, s. 229–240; T.G. Gombis, *Being The Fullness of God in Christ by the Spirit: Ephesians 5:18 in Its Epistolary Setting*, „Tyndale Bulletin” 53 (2002) nr 2, s. 259–271.

Bogaty w treść teologiczną czasownik πληροῦν i jego strona bierna πληροῦσθαι w tym zastosowaniu jest synonimem upojenia, na co wskazuje kontekst²⁴. Związek pijaństwa z rozpustą wykazuje cytat z Księgi Przysłów²⁵, natomiast *sobria ebrietas* (trzeźwe upojenie) wiernych to otwarcie się na działanie Ducha, jak widać z kontekstu, przede wszystkim podczas liturgii²⁶ – „przemawiając (λαλουντες) do siebie wzajemnie psalmami i hymnami, i pieśniach pełnymi ducha (πνευματικός), śpiewając (ᾄδοντες) i wysławiając (ψάλλοντες) Pana w waszych sercach”.

M. Dzik, omawiając 5,18–19, stwierdza: „Być może św. Paweł pragnie zestawić negatywną wymowę pijaństwa prowadzącego do rozwiązłości – pozytywnej wynikającej z otwierania się na działanie Ducha (Świętego), skutkującej harmonijną relacją pomiędzy wierzącymi i pomiędzy wierzącymi a Jezusem”²⁷.

W Liście do Efezjan Duch jawi się jako moc Boża, która ma wpływ na sferę wewnętrzną człowieka – Duch wzmacnia „wewnętrznego człowieka” i sprawia, że przez wiarę mieszka w nas Chrystus (Ef 3,16–17)²⁸. Jan Paweł II doprecyzowuje: „a zatem człowieka, który nie zadawała się życiem zewnętrznym, często powierzchownym, ale pragnie żyć w »głębokościach Bożych«, przenikniętych obecnością Ducha Świętego (por. 1 Kor 2,10)”²⁹.

3.2. Człowiek naznaczony „pieczęcią” – Duchem Świętym, który jest zadatkem odkupienia (wymiar eschatologiczny działania Ducha)

Duch dany chrześcijanom jest dla św. Pawła znakiem eschatologicznym świadczącym o tym, że obiecane przez Boga zbawienie i odnowienie Jego ludu

²⁴ Por. A. Jankowski, *Zarys pneumatologii...*, s. 78.

²⁵ „Zdaniem J. Gniliki nie stanowi cytatu ze Starego Testamentu z Księgi Przysłów 23,31, lecz z tradycji judaistycznej z TesJud 14,1, gdzie istnieje identyczny zakaz, choć brak w nim konfrontacji z Duchem” – zob. M. Dzik, „*Nie upijajcie się winem..., ale napełniajcie się Duchem*” (Ef 5,18). *Relacja „Duch–alkohol” w Biblii*, „*Biblica et Patristica Thoruniensia*” 10 (2017) nr 1, s. 58.

²⁶ Por. K. Romaniuk, A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny...*, s. 270.

²⁷ M. Dzik, *Nie upijajcie się winem...*, s. 59.

²⁸ Por. T. Paige, *Duch Święty*, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 161; A. Jankowski stwierdza, że „stałym procesem immamentnym jest »wzmocnienie sił wewnętrznych człowieka« (Ef 3,16), by Chrystus mógł »zamieszkać przez wiarę w sercach« (17)” – tenże, *Zarys pneumatologii Nowego Testamentu*, Kraków 1982, s. 39.

²⁹ Jan Paweł II, *Duch Święty źródłem życia wewnętrznego* (10.04.1991), w: *Katechez Ojca Świętego...*, s. 283.

już się rozpoczęło³⁰. Aby dostrzec tę ideę w Liście do Efezjan, warto zatrzymać się nad dwoma fragmentami:

(...) w Nim również – uwierzywszy, zostaliście **naznaczeni pieczęcią, Duchem Świętym**, który był obiecany. **On jest zadatkiem** naszego dziedzictwa w oczekiwaniu na odkupienie, które nas uczyni własnością [Boga], ku chwale Jego majestatu (1, 13b–14).

I nie zasmucajcie Bożego **Ducha Świętego**, którym **zostaliście opieczętowani** na dzień odkupienia” (4,30).

Dynamikę eschatologiczną działania Ducha Świętego wyrażają tu dwie przenośnie: „**pieczętowanie**” (σφραγίζεῖν) i „**zadatek**” (ἀρραβών)³¹. Zasadne wydaje się w tym miejscu przedstawienie biblijnego znaczenia tych dwóch pojęć.

W Starym Testamencie termin „**pieczęć**” (*chôtām*) oznacza tak samo narzędzie służące do pieczętowania, jak i wynik czynności wyrażonej czasownikiem o pniu *chtm*. Zarówno rzeczownik, jak i czasownik określają nie tylko rzecz czy czynność konkretną, materialną, ale zawierają w sobie wiele znaczeń przenośnych. A zatem pieczęć lub sygnet to nie tylko kosztowny przedmiot (Syr 32,5), ale przede wszystkim symbol osoby (Rdz 38,18) i jej władzy (Rdz 41,42; 1 Mch 6,15). Pieczęć Boża to symbol poetycki panowania Boga nad stworzeniem, np. może On pieczętować gwiazdy (Hi 9, 7). Bóg pieczętuje również grzechy w tym sensie, że kładzie kres grzechom indywidualnym (Hi 14,17) lub zbiorowym (Dn 9,24). Pieczęć jest także gwarancją nienaruszalności tajemnicy pod nią ukrytej (Iz 8,16; 29,11) lub nienaruszalnej własności (Pwt 32,34; Pnp 8,6; Dn 6,18). W końcu właściwe i najbardziej podstawowe znaczenie pieczęci ma charakter prawny – pieczętowanie stanowi prawne uwierzytelnianie, potwierdzanie i podpisywanie (1Krl 21,8; Ne 10,1; Jr 32,10).

³⁰ Por. T. Paige, *Duch Święty...*, s. 165.

³¹ A. Jankowski, omawiając ten aspekt działania Ducha Świętego w *Corpus Paulinum*, dodaje jeszcze trzecią przenośnię: „pierwsze dary” (ἀπαρχή), pochodząca z Rz 8,23. W tym opracowaniu zostaje ona świadomie pominięta, aby uwydatnić przesłanie omawianego Listu do Efezjan – zob. tenże, *Zarys pneumatologii Nowego Testamentu*, Kraków 1982, s. 79–80; tenże, *Sens trzech przenośni Pawłowych: „pierwsze dary” – „zadatek” – „pieczętowanie”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 4 (1971), s. 23–37. Podobnego zestawienia dokonuje J. Kudasiewicz, dodając pojęcie „namaszczenia” – zob. tenże, *Odkrywanie Ducha Świętego. Medytacje biblijne*, Kielce 1998, s. 308–316.

W Nowym Testamencie to terminy *sphragís* (pieczęć) i *sphragízo* (pieczętować), zostają użyte w podobnym znaczeniu, jak wyżej wymienione, jako symbol władztwa, panowania (Ap 5,1 –8,1) i nienaruszalnej własności (Ap 7,2–8; 9,4). „Pieczętowanie” nabiera nowego znaczenia od momentu, kiedy to Jezus oświadcza, że jest naznaczony pieczęcią Boga Ojca (J 6,27) – owa pieczęć Ojca złożona na Synu Człowieczym jest swego rodzaju konsekracją (J 10,36). Człowiek uczestniczy w tej konsekracji, kiedy Bóg naznacza go swoją pieczęcią, dając mu Ducha (2Kor 1, 22; Ef 1,13; 4,30). Jak zauważa A. Jankowski: „O tym więc odcieniu konsekracyjnym przenośni »pieczętowania« trzeba przede wszystkim pamiętać, przystępując do egzegezy tekstów Pawłowych zawierających ten termin”³².

Pojęcie „**zadatku**” wyrażane greckim terminem *arrabōn* jest zgrecyzowaną formą semickiego pojęcia prawnego-handlowego ‘*ērābōn*. W Starym Testamencie słowo to możemy odnaleźć w Księdze Rodzaju, tam gdzie jest mowa o zastawie, jaki Tamar otrzymała od swego teścia Judy (zastawem jest: sygnet z pieczęcią, sznur i laska, a obiecaną zapłatą koźlątko; Rdz 38,17–20). Zaś w Księdze Hioba zastaw stanowi poręczenie umożliwiające opuszczenie więzienia (Hi 17,3). Omawiany termin nabiera pełnego znaczenia, gdy umiejscowimy go w kontekście jego naturalnego użycia, tzn. w rzeczywistości kontaktów handlowych, gdzie funkcjonuje jako: (1) „zastaw”, który podlega zwrotowi; (2) „przedpłata”, stanowiąca gwarancję ważności umowy i zapewnienie jej wykonania; (3) „zaliczka” jako środek zapewniający uiszczenie w przyszłości całej należnej sumy, którą kontrahent wpłaca częściowo³³. Tak więc w świeckim języku greckim, współczesnemu Nowemu Testamentowi, *arrabōn* jest to wypłacana część, co jest zapewnieniem i gwarancją, że nastąpi pełna płatność; jest to rata wpłacona w formie zaliczki, będąca dowodem i obietnicą, że cała kwota będzie w przyszłości uiszczona³⁴. W Nowym Testamencie „zadatek” w sensie metaforycznym pojawia się jedynie

³² A. Jankowski, *Sens trzech przenośni...*, s. 33. W opracowaniu biblijnego znaczenia terminu „pieczęć” oprócz wyżej wspomnianego artykułu autor posłużył się również: C. Lesquivit, M.F. Lacan, *Pieczęć*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, pol. tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1994, s. 656–657; M. Lurker, *Pieczęć*, w: *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 173–174.

³³ Por. P. Ostański, *Duch jest zadatkiem naszego dziedzictwa w oczekiwaniu na odkupienie (Ef 1,14). Nowotestamentowe metafory Ducha Świętego jako przedsmak pełni zbawienia w życiu przysłym.*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 31 (2017), s. 33.

³⁴ Por. W. Barclay, *New Testament Words*, Louisville 1974, s. 59.

u Pawła, i to aż trzykrotnie (2 Kor 1, 22; 5,5; Ef 1,14) – zawsze w odniesieniu do Ducha Świętego³⁵.

Dokonując egzegezy Ef 1,13–14 warto stwierdzić za A. Jankowskim, że umieszczenie przez Pawła wzmianki o „pieczęci Ducha Świętego” na końcu eulogii o zbawczym planie Boga stanowi swoistą jego pointę³⁶. P.J. Kobelski zwraca uwagę na sekwencję czasowników w Ef 1,13 (usłyszeli... uwierzyli... zostaliście naznaczeni...) stanowiącą jakby odbicie raportów misyjnych, które możemy znaleźć w Dziejach Apostolskich (8,12–17; 10, 34–48; 19,2). Zaznaczając, że związek między wiarą a przyjęciem Ducha Świętego i chrztem w tych fragmentach podkreśla aluzję chrzcielną w tej części błogosławieństwa³⁷. Według Ef 1,13 ochrzczeni otrzymują pieczęć w Chrystusie przez pośrednictwo Jego Ducha. A. Jankowski podkreśla, że „Jakkolwiek więc nie da się tego udowodnić, że już dla Pawła »pieczęć« jest w tym stopniu terminem technicznym na oznaczenie chrztu, jak to jest w połowie II wieku, niemniej to »zapieczętowanie Duchem« w praktyce zbiega się z udzieleniem tego sakramentu, wykazując szczególną relację wiernych do Ducha Świętego. Określają ją wzajemnie dopełniające się przenośnie »pieczęci« i »zadatku« na wieczyste posiadanie wiernych przez Boga czy też – jak mówi ściśle równoległy tekst Ef 4,30 – na »dzień odkupienia«³⁸.

„Pieczęć” Ducha, w tym wymiarze eschatologicznym, jest „zadatkem” dziedzictwa, jakie mamy osiąść. Takim zadatkem przyszłej chwały, danym człowiekowi już teraz na ziemi, jest według Pawła Duch Święty. Dzięki temu eschatologia zaczyna się już teraz, na tej ziemi. Dzięki temu „zadatkowi”, żyjąc na ziemi, nosimy już w sobie niebo³⁹. Zastosowanie przez św. Pawła obu metafor „pieczęci” i „zadatku” ukazuje docelową dynamikę eschatologiczną Ducha

³⁵ Zob. G.M. Burge, *Pierwociny, zadatek*, w: *Słownik teologii św. Pawła...*, s. 589–591; A. Jankowski, *Sens trzech przenośni...*, s. 26–31.

³⁶ Por. A. Jankowski, *Sens trzech przenośni...*, s. 33; Waldemar Linke, omawiając strukturę komunikacyjną Ef 1, 3–14, podkreśla, że „Całości [eulogii] dopełnia zależna od segmentu chrystopologicznego coda pneumatologiczna (w. 14)” – tenże, *Uwierzyć w Chrystusie (Ef 1,13.15)? Jezus Chrystus a wiara Kościoła w Liście do Efezjan*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 28 (2015), nr 4, s. 152.

³⁷ Por. P.J. Kobelski, *The Letter to the Ephesians*, w: *The New Jerome Biblical Commentary...*, s. 887.

³⁸ Por. A. Jankowski, *Sens trzech przenośni...*, s. 34. Interpretację teologiczną tego znaku i jego charakteru sakramentalnego przeprowadza np. M. Golubiewski, „Obłuda” i „pieczęć” – dwa przykłady Tomaszowej egzegezy biblijnej w kontekście teologii sakramentów, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 8 (2015) nr 3, s. 39–54; J. Słomka, *Chrzest jako pieczęć*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 39 (2006) nr 2, s. 255–271.

³⁹ Por. J. Kudasiewicz, *Odkrywanie Ducha Świętego...*, s. 311–313.

Świętego działającego w wiernych. „Jest to działanie personalistyczne: Osoba Boska (tylko bowiem osobę można »zasmucić«!) troszczy się o cenną dla siebie osobę ludzką”⁴⁰.

3.3. Człowiek wezwany do walki „mieczem Ducha” i modlitwy w Duchu

Ef 6, 17–18a to ostatni już fragment, który pozostaje do omówienia w niniejszym opracowaniu:

Weźcie też hełm zbawienia i **miecz Ducha**, to jest **słowo Boże** – wśród wszelkiej modlitwy i błagania. Przy każdej sposobności **módlcie się w Duchu!**

Wersety Ef 6, 17–18a należą do peroracji (Ef 6,10–20)⁴¹ – części końcowej listu, która zawiera ostatnie zachęty i wskazania dla adresatów. Św. Paweł posługuje się w tej części listu metaforami z zakresu języka wojskowego: *walka* (6,12); *zbroja* (6,11.13); *pancerz* (6,14); *tarcza* (6,16); *pociski* (6,16); *hełm* (6,17); *miecz* (6,17)⁴². Odniesienie się przez autora do „zbroi Bożej” harmonizuje z ideami, które odnajdujemy w Starym Testamencie (Iz 11,5; 59,16–17). Podobnie jest z symbolem oręża, którego starotestamentalni autorzy używają na oznaczenie słowa Bożego (Mdr 18,15; Iz 11,4; 49,2). W Nowym Testamencie niejednokrotnie spotykamy się z metaforą „miecza” na określenie słowa Bożego

⁴⁰ A. Jankowski, *Zarys pneumatologii...*, s. 80.

⁴¹ R. Mazur, *Peroracja: Ef 6,10–20 – walka duchowa i modlitwa*, w: „Przekonywał ich o Chrystusie”. *Paweł – apostoł i wojownik Chrystusa*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski, Kraków 2008, s. 63–76.

⁴² „W listach Pawłowych często pojawiają się odwołania do terminologii wojskowej. Chrześcijanie »prowadzą walkę« (2 Kor 10,3), nazywani są »żołnierzami« (2 Tm 2,3), »współbojownikami« (Flm 2,25) oraz »towarzyszami broni« (Flm 2). Oręż duchowy określany jest następującymi przenośniami: »broń sprawiedliwości« (Rz 6,13), »zbroja światła« (Rz 13,12), »oręż sprawiedliwości zaczepny i obronny« (2 Kor 6,7), »oręż bojowania« (2 Kor 10,4) oraz »pancerz wiary i miłości oraz hełm nadziei zbawienia« (1 Tes 5,8). Występują również terminy wprost wojskowe, takie jak: »żołd« (Rz 6,23; 1 Kor 9,7), »twierdza« (2 Kor 10,4), »trąbka« (1 Kor 14,8), »triumpf zdobywcy« (2 Kor 2,14; Kol 2,15)» – A. Banaszek, *Walka duchowa integralną częścią misji Kościoła na podstawie Ef 6,10–18*, w: „Żyjemy dla Pana” (Rz 14,8). *Studia ofiarowane Siostrze Profesor Ewie J. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 38.

(Hbr 4,12; Ap 1,16; 2,12.16; 19,15.21)⁴³. Najwymowniejszym przykładem walki mieczem słowa Bożego są odpowiedzi Jezusa na pokusy szatana u Mt 4,4.7.10⁴⁴.

J. Stępień, szukając teologicznego znaczenia „miecza Ducha” podkreśla, że „Duch Święty winien więc asystować chrześcijaninowi również wtedy, kiedy ten musi toczyć walkę słowną z przeciwnikami Ewangelii i sięgać po logiczne argumenty. Właśnie wtedy wypowiediane przez niego słowo ma być niejako mieczem wkładanym mu do ręki przez Ducha Świętego – skuteczną bronią zarazem zaczepną i obronną – aby spełniło się polecenie Jezusa: »Kiedy was wydadzą, nie martwcie się o to, jak ani co macie mówić. W owej bowiem godzinie będzie wam podane, co macie mówić. Gdyż nie wy będziecie mówili, lecz Duch Ojca waszego będzie mówił przez was« (Mt 10, 19–20)»⁴⁵.

Paweł, posługując się metaforą „miecza” (rzymski *gladius*, mierzący 50–60 cm długości, który był używany do walki wręcz, gdy ciężkie oszczepy, niesione przez żołnierzy stojących w pierwszym szeregu, nie były już przydatne) chce dać do zrozumienia adresatom, że najpierw trzeba przygotować się do bitwy, następnie zaś stanąć w szranki, głosząc Ewangelię tym, którzy jej nie znają (Ef 6,19–20)⁴⁶. Wspomnianym przygotowaniem do walki jest modlitwa (Ef 6, 17–18).

Ef 6,18 wzywa do „modlitwy w Duchu” (προσεύχεσθαι ἐν πνεύματι) – do modlitwy dokonującej się z inspiracji i pod działaniem Ducha i stąd posiadającej wartość nadprzyrodzoną. Modlitwa w Duchu oznacza przypuszczalnie – jak zauważa C.S. Keener – *natchnioną* modlitwę (por. 1 Kor 14)⁴⁷.

S. Haręzga, zwracając uwagę, że we wspólnocie życia z Chrystusem chrześcijanin nigdy nie modli się sam, ale w Duchu Świętym – źródle i sprawcy wszelkiej modlitwy, wylicza następujące działania Trzeciej Osoby Boskiej: (1) dzięki Duchowi człowiek rozpoznaje przedmiot modlitwy zgodny z wolą Boga (Rz 8,26–27; 1 Kor

⁴³ Szerzej na ten temat pisze B. Urbanek, *Miecz jako metafora słowa Bożego*, w: *Usłyszeć słowo Boże – żywe i ostrzejsze niż miecz. Materiały z XXXVIII Sympozjum Katechetycznego Międzypakownego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie 1 marca 2008 r.*, red. A.E. Klich, Kraków 2008, s. 197–212; ogólnie o symbolice miecza w Biblii: M. Lurker, *Miecz*, w: *Słownik obrazów i symboli biblijnych...*, s. 120–121.

⁴⁴ Por. K. Romaniuk, A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu...*, s. 276.

⁴⁵ Por. J. Stępień, *Teologia świętego Pawła...*, s. 122.

⁴⁶ Por. C.S. Keener, *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu...*, s. 427.

⁴⁷ Tamże.

2,10–12); (2) przygotowuje serce człowieka do modlitwy (Ef 3,14–16), (3) kieruje nią, pomaga wołać do Boga: Abba – Ojcie (Ga 4,6; Rz 8,14–15)⁴⁸.

W Duchu Świętym mamy przystęp do Ojca (Ef 2, 18). Duch nie tylko inicjuje życie modlitwy⁴⁹, ale mu towarzyszy „przy każdej sposobności” (Ef 6,18). Modlitwa w Duchu powinna stać się zatem stałą praktyką w życiu każdego chrześcijanina (Ef 6, 18)⁵⁰.

Podsumowanie

Podsumowując, możemy powiedzieć, iż lektura i próba analizy Listu do Efezjan pozwala dostrzec, wśród jego bogatej tematyki, Trzecią Osobę Boską i Jej rolę, jaką odgrywa w życiu Kościoła i człowieka. Treść omawianego listu ukazuje Ducha Świętego jako Tego, który zjednoczony z Ojcem i Synem buduje, zamieszkuje i jednoczy Kościół (2,19–20; 4,3–4). Objawia tajemnicę Jezusa i Ewangelii (3,5), rozszerzając Ciało Chrystusa – wspólnotę Kościoła. Daje człowiekowi przystęp do Ojca (2,18), napędza go (5,18), wzmacniając w nim „wewnętrznego człowieka” (3,16). W końcu „pieczętuje” człowieka sobą samym na dzień odkupienia, dając mu zadatek życia wiecznego (1,13; 4,30). A to wszystko po to, by człowiek podczas ziemskiego życia „przy każdej sposobności modlił się w Duchu” (6,18) i walczył „mieczem Ducha, to jest słowem Bożym” (6,17).

⁴⁸ Por. S. Haręzga, w: *Nowy Słownik Teologii Biblijnej*, red. H. Witczyk, Lublin–Kielce 2017, s. 529.

⁴⁹ „W istocie, Duch Święty ukazany jest, zwłaszcza w nauczaniu św. Pawła, jako sprawca chrześcijańskiej modlitwy. Przede wszystkim dlatego, że skłania do modlitwy. To On wzbudza potrzebę i wolę Chrystusowego nakazu »czuwajcie i módlcie się«, zwłaszcza w chwilach pokusy, bo »duch wprawdzie ochoczy, ale ciało słabe« (Mt 26,41). Echo tego wezwania słychać w słowach Listu Do Efezjan: »Przy każdej sposobności módlcie się w Duchu! Nad tym właśnie czuwajcie z całą usilnością, (...) aby dane mi było słowo, gdy usta moje otworze, dla jawnego i swobodnego głoszenia tajemnicy ewangelii« (Ef 6, 18–19)» – Jan Paweł II, *Duch Święty sprawcą naszej modlitwy* (17.04.1991), w: *Katechezy Ojca Świętego...*, s. 290.

⁵⁰ Warto zobaczyć: J.E. Rosscup, *The importance of prayer in Ephesians*, „The Master’s Seminary Journal” 6 (1995) nr 1, s. 57–78.

Bibliografia

- Arnold C.E., *Efez*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G.F Hawthorne, R.P. Martin, D.G. Reid, red. wyd. pol. K. Bardski, Warszawa 2010, s. 182–186.
- Banaszek A., *Walka Duchowa Integralną Częścią Misji Kościoła Na Podstawie Ef 6,10–18*, w: „Żyjemy dla Pana” (Rz 14,8). *Studia ofiarowane Siostrze Profesor Ewie J. Jezierskiej OSU*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2006, s. 31–57.
- Barclay W., *New Testament Words*, Louisville 1974.
- Burge G.M., *Pierwociny, zadatek*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G.F Hawthorne, R.P. Martin, D.G. Reid, red. wyd. pol. K. Bardski, Warszawa 2010, s. 589–591.
- Comfort P. W., *Świątynia*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G.F Hawthorne, R.P. Martin, D.G. Reid, red. wyd. pol. K. Bardski, Warszawa 2010, s. 831–833.
- Dzik M., „Nie upijajcie się winem..., ale napełniajcie się Duchem” (Ef 5,18). *Relacja „Duch–alkohol” w Biblii*, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 10 (2017) nr 1, s. 35–63.
- Fitzmyer J.A., *Pauline theology*, w: *The New Jerome Biblical Commentary*, red. R.E. Brown i in., Geoffrey Chapman 1997, s. 1382–1416.
- Golubiewski M., „Obluda” i „pieczęć” – dwa przykłady Tomaszowej egzegezy biblijnej w kontekście teologii sakramentów, „Biblica et Patristica Thoruniensia” 8 (2015) nr 3, s. 39–54.
- Gombis T.G., *Being The Fullness Of God In Christ By The Spirit: Ephesians 5:18 In Its Epistolary Setting*, „Tyndale Bulletin” 53 (2002) nr 2, s. 259–271.
- Hareźga S., „Modlitwa”, w: H. Witczyk (red.), *Nowy Słownik Teologii Biblijnej*, Lublin–Kielce 2017, s. 577–592.
- Hoehner H.W., *Ephesians*, Grand Rapids 2002.
- Homerski J., *Duch Święty w listach Pawłowych*, w: *Duch, który jednoczy*, red. M. Marczewski, Lublin 1998.
- Jan Paweł II, *Duch Święty sprawcą naszej modlitwy* (17.04.1991), w: *Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Duch Święty*, Kraków–Ząbki 1999, s. 286–290.
- Jan Paweł II, *Duch Święty źródłem jedności Kościoła* (5.12.1990), w: *Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Duch Święty*, Kraków–Ząbki 1999, s. 237–241.
- Jan Paweł II, *Duch Święty źródłem życia wewnętrznego* (10.04.1991), w: *Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Duch Święty*, Kraków–Ząbki 1999, s. 282–286.
- Jan Paweł II, *Działanie Ducha Świętego w nauczaniu świętego Pawła (I)* (3.10.1990), w: *Katechezy Ojca Świętego Jana Pawła II. Duch Święty*, Kraków–Ząbki 1999, s. 201–203.
- Jankowski A., *Sens trzech przerośni Pawłowych: „pierwsze dary” – „zadatek” – „pieczętowanie”*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 4 (1971), s. 23–37.

- Jankowski A., *Zarys pneumatologii Nowego Testamentu*, Kraków 1982.
- Köstenberger A.J., *What does it mean to be filled with the Spirit? A biblical investigation*, „The Journal of the Evangelical Theological Society” 40 (1997) nr 2, s. 229–240.
- Kudasiewicz J., *Odkrywanie Ducha Świętego. Medytacje biblijne*, Kielce 1998.
- Langkammer H., *Nowy Testament o Kościele*, Wrocław 1995.
- Lesquivit C., Lacan M.F., *Pieczęć*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Leon-Dufour, pol. tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1994, s. 656–657.
- Linke W., *Uwierzyć w Chrystusie (Ef 1,13.15)? Jezus Chrystus a wiara Kościoła w Liście do Efezjan*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 28 (2015) nr 4, s. 138–155.
- Lurker M., *Miecz*, w: *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 120–121.
- MacDonald M.Y., *List do Efezjan*, w: *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. W.R. Farmer, red. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 1515–1529.
- Mazur R., *Peroracja: Ef 6,10–20 – walka duchowa i modlitwa*, w: „Przekonywał ich o Chrystusie”. *Paweł – apostoł i wojownik Chrystusa*, red. R. Pindel, S. Jędrzejewski, Kraków 2008, s. 63–76.
- O’Brien P.T., *Tajemnica*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G.F. Hawthorne, R.P. Martin, D.G. Reid, red. wyd. pol. K. Bardski, Warszawa 2010, s. 841–843.
- Ostański P., *Duch jest zadatkami naszego dziedzictwa w oczekiwaniu na odkupienie (Ef 1,14). Nowotestamentowe metafory Ducha Świętego jako przedsmak pełni zbawienia w życiu przyszłym*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 31 (2017), s. 31–48.
- Paige T., *Duch Święty*, w: *Słownik teologii św. Pawła*, red. G.F. Hawthorne, R.P. Martin, D.G. Reid, red. wyd. pol. K. Bardski, Warszawa 2010, s. 159–167.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 2006.
- Romaniuk K., Jankowski A., Stachowiak L., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 2, Poznań–Kraków 1999.
- Skrzyp B., *Duch Święty a Królestwo Boże w Ujęciu Św. Pawła*, w: *Duch i Oblubienica Mówią: „Przyjdź!”*. *Księga Pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Jankowskiego OSB w 85. rocznicę urodzin*, red. W. Chrostowski Warszawa 2001, s. 394–404.
- Słomka J., *Chrzest jako pieczęć*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 39 (2006) nr 2, s. 255–271.
- Stępień J., *Teologia świętego Pawła. Człowiek i Kościół w zbawczym planie Boga*, Warszawa 1979.
- Urbanek B., *Miecz jako metafora słowa Bożego*, w: *Usłyszeć słowo Boże – żywe i ostrzejsze niż miecz. Materiały z XXXVIII Sympozjum Katechetycznego Międzyzakonnego Wyższego Instytutu Katechetycznego w Krakowie 1 marca 2008 r.*, red. A.E. Klich, Kraków 2008, s. 197–212.

**NAZNACZENI PIECZĘCIĄ, DUCHEM ŚWIĘTYM (EF 1, 13; 4,30) –
ZARYS PNEUMATOLOGII LISTU ŚW. PAWŁA DO EFEZJAN****Streszczenie**

Ze wszystkich dzieł św. Pawła List do Efezjan wykazuje największe zainteresowanie Kościołem powszechnym. Eklezjologia zajmuje w nim wprawdzie główne miejsce, ale znajduje się w nim także rys pneumatologiczny. W niniejszym artykule autor podejmuje próbę przedstawienia owej nauki o Trzeciej Osobie Boskiej, analizując fragmenty zawierające greckie słowo *pneuma* (πνεῦμα), będące określeniem Ducha Świętego. W pierwszej części artykułu przedstawiono wyżej wspomniany termin *pneuma* w różnych kontekstach użycia gramatycznego. Druga część tego krótkiego studium przedstawia Ducha Świętego jako osobę, która żyje, jednoczy i buduje Kościół. Zaś w trzeciej części autor analizuje działanie Ducha Świętego w człowieku. Trzecia Osoba Boska napelnia człowieka Sobą i żyje w nim. Człowiek jest „naznaczony pieczęcią Ducha Świętego” (Ef 1,13; 4,30) i jest zaproszony, aby modlić się w Duchu i wziąć „miecz Ducha, którym jest Słowo Boże” (Ep 6,17–18).

Słowa kluczowe: *pneuma*, pneumatologia, Duch Święty, Święty Paweł, List do Efezjan, pieczęć Ducha Świętego, jedność

**Stamped with the seal of the Holy Spirit (Ep 1:13; 4:30) –
outline of the pneumatology of Saint Paul’s letter to the Ephesians****Summary**

Of all the works of St. Paul, it is the Letter to the Ephesians which focuses more than any other on the universal Church. Ecclesiology occupies a superior place in it, but it also teaches us about pneumatology. In this article the author makes an attempt to present these teachings about pneumatology by analyzing passages which contain a Greek word *pneuma* (πνεῦμα), as a term which describes the Holy Spirit. The first part of the article presents the above mentioned term *pneuma* in different contexts of grammatical use. The second part of this short study presents the Holy Spirit as a person who lives, unites and builds the Church. In the third part the author analyses how the Holy Spirit works in a human being. Thus the Third person of God fills man with Himself and lives in him. A man is “stamped with the seal of Holy Spirit” (Ep 1:13; 4:30) and is invited to pray in the Spirit and take “the sword of the spirit, which is the word of God” (Ep 6:17–18).

Keywords: *pneuma*, pneumatology, Holy Spirit, Saint Paul, Ephesians, the seal of the Holy Spirit, unity